

Milica KRIŽANAC

POMORSKO-TRGOVAČKE VEZE KOTORA SA ISTOČNIM MEDITERANOM U PERIODU OD 12. DO 14. VEKA

Ključne reči: Kotor, Istočni Mediteran, Egipat, Sirija, vizantijski novac, vizantijski relikvijar, vizantijske toaletne bočice ukrašene emajlom i pozlatom, islamske toaletne bočice ukrašene perjem, seldžučki novac, mamelučki novac

U toku arheoloških istraživanja, koja je krajem 20. veka sproveo Opštinski zavod za zaštitu spomenika kulture u Kotoru¹, među raznovrsnim arheološkim materijalom u crkvama Sv. Tripuna (Križanac 2001, 25-34; Križanac 2009-2010, 2010, 2012, 2015, 2016) i Sv. Mihaila (Križanac 2017, 56) otkriveni su i predmeti koji upućuju na veze Kotora sa trgovačkim centrima na Istočnom Mediteranu. Oni su od izuzetnog značaja za rasvetljavanje istorije grada, pošto su sačuvani pisani podaci, koji upućuju na veze sa Bliskim istokom u periodu od 12. do 14. veka, veoma retki.

Tokom srednjeg veka glavna delatnost Kotorana bilo je pomorstvo. Utvrđenje, smešteno u najdubljou unutrašnjosti Bokokotorskog zaliva, bilo je značajna i zaštitna luka brodovima na putu od zapada ka istoku i suvozemnih za Carigrad. Osnovna karakteristika pomorske trgovine Kotora, kao najvažnije privredne grane, bilo je posredništvo između Balkana s jedne i Apeninskog poluostrva i celog Sredozemlja, sa druge strane (Ковачевић 1967, 329; Луко-вић 1966, 153).

Međutim, najvažniji trgovački centar, tokom 12. i 13. veka, na istočnom Jadranu bio je Dubrovnik, čiji su pomorci već tada, ako ne i ranije, uveliko plovili po Jadranu. Oni su sa gradovima na obe njegove obale do linije Valona-Otrant, za koju su smatrali da je njegova južna granica, sklapali brojne trgovačke ugovore koji su do danas sačuvani (Foretić 1980,117; Ilkić, Topić 2013, 3). Iako postoji naznaka da su veze Kotora sa Apeninskim poluostrvom i Albanijom veoma stare, prvi sigurni podaci o kontaktima sa Južnom Italijom potiču s kraja 12. veka (Sindik 1950, 70).

Kotor se do poslednjih decenija 12. veka nalazio u okvirima vizantijske

¹ Danas Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture kojem se zahvaljujem na mogućnosti da publikujem nalaze iz crkava Sv. Tripuna i Sv. Mihaila.

teme Dalmacije i svi nalazi koji potiču sa Levanta su vizantijskog porekla. Levant je Dubrovčanima predstavljao područje od Krfa i Epira do Crnoga mora i preko Sirije i Egipta do Tunisa, sa kojim su oni trgovali već u prvoj polovini 12. veka. U arhivskoj građi pominje se jedan Dubrovčanin koji je 1143. godine plovio u Akon, u okviru krstaške tvorevine Jerusalimske kraljevine i zatim preko Kipra u prestonicu Vizantije, Konstantinopolj (Krekić 1961, 203; Ilkić, Topić 2013, 3).

Veze Kotora sa Istočnim Mediteranom u ovom periodu potvrđuju nam isključivo arheološki artefakati, jer sačuvanih pisanih dokumenata nema. Iz Vizantijskog carstva, sem više vrsta novca kovanih u vreme Alekseja I Komnina (1181-1118) - histamenoni, tetarteroni i anonimni folisi - od kojih je izvestan broj zasigurno kovan u Konstantinopolju (T.I:1), potiče i jedan bronzani relikvijar. Novac nađen u Katedrali Sv. Tripuna (Križanac 2015, 204-205) i Crkvi Sv. Mihaila (Križanac 2017, 55-56) kovan je pre i posle monetarne reforme iz 1092. godine, koju je car Aleksej I sproveo kao jednu od bitnih mera u cilju konsolidacije vizantijske vlasti. Ona je u prethodnom periodu, zauzećem Male Azije od strane Turaka Seldžuka i Južne Italije od Normana, veoma oslabila. Turci Seldžuci su, nakon pobede kod Mancikerta, (1071) osvojili i Jerusalem (1076), što je uzrokovalo pokretanje krstaških ratova vođenih od 11. do 13. veka. Interesantno je da je među vizantijskim novcem iz Kotora, u Crkvi Sv. Ane nađen i jedan anonimni folis kovan u vreme Romana IV Diogena (1086-1071), cara čija je kratkotrajna vladavina obeležena porazom baš u ovoj bici, jednoj od odlučujućih u istoriji Vizantijskog carstva (Križanac 2017, 56).

Iz Palestine, odnosno Jerusalima, bi mogao poticati delimično sačuvan relikvijar (T.I:2) otkriven u Crkvi Sv. Tripuna. Ova vrsta dvodelnih, metalnih krstova sa predstavama Hrista i Bogorodice, nošena oko vrata na grudima, a namenjena čuvanju relikvija svetaca, izrađivana je u Vizantiji u periodu od 10. do 12. veka. Krst nađen u grobu nekog uglednog Kotoranina, sahranjenog u neposrednoj blizini oltara u Crkvi Sv. Tripuna, mogao je biti pohranjen najranije u drugoj polovini 12. veka, jer je romanička katedrala osvećena 1166. godine. On je mogao dospeti u Kotor posle Prvog krstaškog rata (1096-1099), kada su hrišćani od Turaka Seldžuka povratili upravu nad Jerusalemom i kada osnivaju Kraljevinu Jerusalem, jednu od četiri krstaške tvorevine na tlu Svete zemlje (Križanac 2009-2010, 345-349; Острогорски 1969, 340-344).

Jerusalem je ostao pod vlašću krstaških kraljeva do 1187. godine, kada su ga ponovo osvojili muslimani pod vođstvom Saladina, osnivača dinastije Ajubida, koja je do sredine 13. veka vladala Egiptom i Sirijom. Od njih vlast nad ovom teritorijom preuzimaju Mameluci i drže je do 1517. godine. (Острогорски 1969, 380-382) Iz egipatskih ili sirijskih radionica, iz vremena od 12. do 15. veka, najverovatnije potiču 22 toaletne cilindrične bočice (T. I: 3-5; II: 1, 3-5, III, IV:1,3-5), a možda i dve cilindrične čaše sa sitnim apliciranim kapima (T. V: 3). Poreklo još jedne konične boce (T. V: 4) i jedne sferične bočice (T. V: 6) iz Kotora

(Крижанац 2001, 25-33, 35, 40, 43-44) moglo bi se tražiti u nekom od Bliskoistočnih staklarskih centara, iz ranijeg perioda.

Od svih ovih predmeta, jedino su tri cilindrične, toaletne bočice ukrašene emajlom i verovatno pozlatom proizvodi vizantijske primenjene umetnosti, dok se ostali mogu svrstati u islamsko staklarstvo.

Kotorska plava bočica sa medaljonima ispunjenim životinjskim i floralnim ornamentima (T. I:3), podudarna je sa jednom od bočica nađenoj u Fustatu (Stari Kairo). Zapravo orao koji u kljunu drži zmiju je gotovo identičan onom na pomenutoj bočici iz Egipta, koja je oslikana emajlnim bojama i datovana u vrijeme oko 1000. godine (Lamm 1929-30, Farbentaf. A/12). Na osnovu ukrasa, ali i natpisa na grčkom jeziku na jednoj sličnoj bočici, čitava grupa ovakvih predmeta opredeljuje se kao proizvod vizantijskih radionica sa osetnim uticajem orijentalne umetnosti, koji su izrađivani na prostoru Istočnog Sredozemlja u 12. i prvoj polovini 13. veka (Megaw 1968: 98). Mada materija kojom je bila oslikana kotorska bočica nije sačuvana, najverovatnije je bila emajl ili eventualno pozlata, i korišćena je za dekoraciju ovih luksuznih predmeta. Međutim, slična predstava orla raširenih krila nalazi se na jednoj posudi oslikanoj emajlom od bleđožutog stakla koja se danas čuva u Britanskom muzeju, a čija izrada se vezuje za Siriju. Iznad ove predstave je prikaz plesačice i natpis na arapskom jeziku koji upućuje na turskog sultana Zengija II (1171-1197), borca protiv Krstaša, koji je vladao severnom Sirijom i Alepom. Na svom novcu, takođe je, imao orla raširenih krila. (Lamm 1929-1930, 122-123, T. 42).

Još dvema bočicama od plavog stakla iz Kotora sa sličnom dekoracijom - medaljonima u dva reda odeljenih panelom - moglo bi se pretpostaviti isto poreklo. Jedna (T. I: 4) je ukrašena belim emajlom sa cvetićima kao ispunom medaljona, dok je na drugoj bočici (T. I: 5), bez ispune u medaljonima, poput bočice sa orlom, ostao samo trag od materije kojom je ukras oslikan (Крижанац 2001, 27-28).

Za Dubrovčane se, na osnovu arhivskih dokumenata, pouzdano zna da su već od prve polovine 12. veka imali kontakte sa islamskim centrima na Istočnom Mediteranu. Sa ajubidskim Egiptom i Sirijom Dubrovčani su trgovali u prvoj polovini 13. veka, što potvrđuje i spis gde se navodi da je jedan dubrovački brod sredinom tog veka plovio u Aleksandriju, a zatim u Konstantinopolj, koji je tada pod vlašću Krstaša (Krekić 1961, 203; Ilkić, Topić 2013, 4).

Arheološki materijal iz Kotora, obrađen u ovom radu a datovan u 13. i 14. vek, ako se izuzmu bočice ukrašene emajlom i pozlatom čija proizvodnja traje i tokom prve polovine 13. veka, je orijentalne provenijencije izrađen, takođe, u levantinskim centarima. Najraniji nalazi islamskog porekla su novci Ikonijskog odnosno Rumskog sultanata, koju su Turci Seldžuci, nakon pobede u bici kod Mancikerta, osnovali na tlu Male Azije sa centrom u Konji. Dva filsa nađena u Katedrali Sv. Tripuna (T. V:1) kovana su u vreme druge vladavine sultana Kejkaus

II / Kayka'us II (1257 – 1261 / 655 – 660 AH), koji je upravljao ovom, u to vreme jednom od najbogatijih zemalja, ali na njenom kraju kada je sultanat postao vazalna država mongolskog Hulag-kana (1217-1265) osnivača Ikonijskog sultanata u Persiji. (Križanac, Sulejmanagić 2016, 215-216). Ovi novci predstavljaju jedino sigurno svedočanstvo o kontaktima Kotora i Ikonijskog sultanata. Iz kasnijih pisanih izvora zna se samo da su Kotorani brodovima pod mletačkom zastavom plovili i do levantinskih luka (Lučić 1968, 417, 418), ali ne i do kojih. Za Dubrovčane se međutim zna, da su tokom prve polovine 14. veka uglavnom trgovali sa seldžučkim gradovima na zapadnoj maloazijskoj obali: Altoluogom (Efesom), Palatijom (Miletom), Fokejom i čak s vrlo udaljenim gradom Tarzom na jugoistoku Male Azije (Jireček 1915, 48-49, 101, 103, Beleške 90, 95). Pisane izvore potvrdio je i nedavno otkriven novac u Dubrovniku iz kraja 13. i početka 14. veka, koji je kovan u vreme ikonijskog sultana Mas'uda II (1284-1308) (Ilkić, Topić 2013, 5, 9).

O kontaktima Dubrovnika sa islamskim Levantom, iz pisanih izvora zna se više od druge polovine 13. veka, a 1269. godine govori se o odnosima između Dubrovnika i Aleksandrije (Krekić 1961, 205). Kada su Mameluci počeli da osvajaju krstaške gradove u Siriji i Egiptu (od oko 1280.), Venecija je zabranila trgovinu sa nevernicima, ali se na osnovu arhivske građe vidi da su Dubrovačani povremeno kršili zabranu i da su nastavili da tguju sa Aleksandrijom. Nakon papinog odobrenja Dubrovčani od 1373. godine ponovo neometano plove za severnoafričke i sirijske luke koje su još uvek u rukama Mameluka (Jireček 1915, 48, 102-103, Beleške 9394; Krekić 1956, 23, 102-103). Potvrda za trgovačke kontakte Dubrovčana sa Egiptom je i nedavno nađen mamelučki novac kovan u vreme treće vladavine sultana En-Nasira Muhammada I (1310-1341) (Ilkić, Topić 2013, 5, 12, 13).

Mameluci, vojna oligarhija nastala od oslobođenih robova, nasledila je dinastiju Ajubida da bi više od dva i po veka (1250-1517) vladala Sirijom, Palestinom i Egiptom, uspešno se odupirala ostacima krstaških država i nadirućim mongolskim plemenima. Egipat, koji u ovom periodu ponovo dostiže privredni prosperitet, bio je važna spona trgovačkim brodovima koji su plovili iz Sredozemnog i Crnog mora na istok, ali i iz Indije na zapad. Iz arhivskih dokumenata je poznato da su kotorski brodovi uplovljavali u luke na Crnom i Mramornom moru, ali ne i u egipatske. Pored drugih nalaza koji mogu poticati iz mamelučkih centara, potvrdu da su ti kontakti postojali, konačno je potvrdio i jedan fils mamelučkog sultana (T. V:2), istog onog čiji je novac nađen i u Dubrovniku. Fils sultana En-Nasir Muhammeda I (1293- 1341), kovan u Kairu, nađen je u Katedrali Sv. Tripuna, a poput onog iz Dubrovnika, potiče iz njegove treće vladavine, odnosno prve polovine 14. veka (Križanac, Sulejmanagić 2016, 217-219).

Nalazi iz Katedrale Sv. Tripuna, koji se sa sigurnošću vezuju za muslimanske

centre na Istočnom Mediteranu je 13 bočica od purpurnog (T. II: 1,3,4,5), plavog (T. III) i tamnozelenog stakla (T.IV: 1) ukrašenih u vidu perja. Ova dvobojna dekoracija, korišćena još u starom Egiptu, preko kasnoantičkih modela, prenosi se i u islamsko staklarstvo gde će biti masovno proizvođena u Siriji, Palestini i Egiptu. Dobijala se nanošenjem niti belog stakla na još neohlađene bočice. Preko njih se vertikalno povlačilo ostrim predmetom kako bi se dobila glatka površina. Oblik im je u osnovi bio cilindričan, s tim što se recipijent kod pojedinih primeraka u donjem delu prilično sužava do oblika epruvete (Križanac 2001, 32-33). Vretenaste bočice, sa izduženim grličem i jako suženim dnom ukrašene perijem, poput primerka iz Korning muzeja (T. II:7), veoma su česti nalazi među islamskim staklom u doba ajubidske i rano-mamelučke dinastije, kada njihova izrada dostiže svoj vrhunac (Carboni, Whitehous 2001, 106). Međutim, ove bočice, sem možda jedne (T. II:5), se razlikuju od kotorskih primeraka. Dok gotovo sve kotorske bočice imaju kraće grliće i sferične gornje delove, pomenuta (T. II:5) ima izduženiji grličić, mada joj gornji deo nije tako zaobljen, kao na bočici iz Korning muzeja. Najbliže analogije, ostalim kotorskim bočicama, nalazimo među predmetima otkrivenim u Fustatu (Stari Kairo), na Crvenom moru Kuseir al-Kadimu/Quseir al-Kadimu i al-Turu/al-Tūr i u Bulgaru na Volgi, danas u Ruskoj Kazanjskoj republici.

U Fustatu (Stari Kairo), jednom od značajnijih trgovačkih centara u Islamskom svetu, tokom novijih istraživanja (1978-1985) nađeni su brojni ulomci stakla ukrašenog perijem. Među publikovanim nalazima, oblici gornjih delova bočica (Shindo 1993, Fig. 3:11, 9), kratki grličići (Shindo 1993, Fig. 3:14), blago konkavna dna (Shindo 1993, Fig. 3: 24, 25) i dna u obliku epruvete (Shindo 1993, Fig. 3:17-23) veoma su podudarni sa kotorskim primercima. Sličnost se ogleda i u bojama stakla. U Fustatu su zastupljene gotovo podjednako purpurne (35.9%) i plave (34.4%) bočice sa belim perjem (Shindo 1993, 301), kao što je to slučaj i u Kotoru. Javlja se i zelene, ali u nešto manjem broju (oko 20%).

U luci al-Tur, na Sinajskom poluostrvu, koja je u Islamskom periodu bila važan trgovački centar i bastion protiv Krstaša, ali i važno polazište odakle su hodočasnici iz udaljenih krajeva kretali za Jerusalim, nađeni su ulomci stakla ukrašenog perjem i jedna cela bočica od purpurnog stakla koja je služila za držanje crnog pigmenta korišćenog za uokviravanje očiju (Shindo 1993, 297, 303, Fig. 7:1). Uz bočicu nađenu u sloju 14.-15. veka (T. II:6), koja prilično podseća na jednu od kotorskih primeraka (T. II:3), nađen je i štapić za nanošenje crnog pigmenta (Shindo 1993, Fig. 8).

Kuseir al-Kadim je luka na Crvenom moru na putu koji je iz Egipta vodio za Indiju, kojim je i islamsko staklo od Ajubida do Mameluka izvoženo, pored Evrope i na Daleki Istok. U okviru islamskog naselja, 14. i prve polovine 15. veka, nađeno je više ulomaka stakla ukrašenog perijem, ali nijedna cela bočica. Na osnovu sačuvanih kratkih grličića, gornjih i donjih delova boca (Whitcomb

1983, Fig. 2:oo, mm, nn, pp), može se samo pretpostaviti da su imale oblik sličan kotorskom.

Međutim, direktnu analogiju za više bočica iz Kotora, nalazimo u Bulgaru, centru Povolške Bugarske. Volga je bila trgovačka spona između Vikinškog severa i Sredozemlja na jugu. Povolška Bugarska smeštena na srednjem toku reke počela je krajem 11. veka da dominira trgovinom između Evrope i Azije. Nakon što je osvajanjem Džingis kanove vojske postala deo Zlatne Horde, grad Bulgar se razvio u jedan od važnijih centara islamskog sveta. Bočice od purpurnog stakla, nađene u ovom gradu, datovane od sredine 13. do sredine 15. veka, najviše slične onim iz Kotora, mada se i za njih ne navodi mesto proizvodnje. U istočnoj Evropi fragmenti ovakvih bočica nalaženi su najčešće u slojevima koji takođe pripadaju periodu Zlatne Horde, mongolske države koja je od 13. do 15. veka obuhvatala teritoriju Rusije, Ukrajine, i Kazahstana (Валиулина 2015, 249).

Još jedna bočica iz kotorskog nalaza, ukrašena perjem se izdvaja i po boji stakla i donekle po dekoraciji. Načinjena od smaragdno-zelenog stakla, sa predstavama ptice, vitica i vreža između belog perja (T. IV:1), pripada grupi islamskog stakla na kojem je ova kombinacija veoma retka. Ptice i vreže su najčešće oslikane zlatom, kao što je bio slučaj, najverovatnije, i na kotorskom primerku (Крижанац 2001, 32-33). Jedna slična bočica, iako manjih dimenzija i načinjena od tamno-plavog stakla (T. IV:2), datuje iz perioda 1100 - 1299. godine, i čuva se u Korning muzeju (Corning Museum, Accession Number 76.1.376).

Za preostalih šest cilindričnih, toaletnih bočica iz Kotora nema tako direktnih analogija. Po obliku one bi se mogle svrstati i grupu vizantijskih, ali isto tako i islamskih posuda, čija se izrada, takođe, vezuje za radionice u Siriji ili Egiptu. Fragmenti ovakvih bočica od crnog stakla nalaženi su u Fustatu (Shindo, 1993, 301), od kojeg je načinjena i jedna kotorska, neukrašena bočica (T.IV:4). Kotorska bočica od mlečnog stakla, ukrašena plavom niti koja se od grlića ka dnu spiralno spušta (T.IV:5), možda bi se, takođe, mogla svrstati u islamsko staklo, koje često koristi ovaj vid dekoracije. Još tri neukrašene bočice od plavog, purpurnog i svetlocrvenog stakla (Крижанац 2001, кат. бр. 21, 22, 19) mogle bi biti proizvodi islamskih slikara, jer su se od ovakvog stakla izrađivale i bočice ukrašene perjem.

Među islamskim staklom, nađenim u Kuseir al-Kadimu na Crvenom moru, u 13. i eventualno prvoj polovini 14. veka (Whitcomb 1983, Fig.3: n, o, r) i među mamelučkim nalazima u Aleksandriji (Kucharczyk 2015, 82, Fig.3:5) bilo je i čaša ukrašenih apliciranim, manjim kapima, i u Kotoru. Od čaša iz Kuseira sačuvani su samo donji delovi, tako da se ne može sasvim pouzdano tvrditi da se radi o identičnim predmetima kakvi su nađeni u Katedrali Sv. Tripuna (T. V:3). Kotorske čaše su cilindričnog oblika sa razgrnutim obodom i prstenastim dnom (Крижанац 2001, 41-42, T. XI/65-66), a javljaju se u dve veličine (8.7 i 6,3 cm). Kako poreklo kapljolike dekoracije na srednjovekovnim čašama nije u potpunosti jasno i kako je u nalazu stakla u bunaru Crkve Sv. Tripuna bilo i predmeta sa

Istočnog Mediterana ali i Venecije, teško je sa sigurnošću utvrditi njihovu tačnu provenijenciju. U periodu od 12. do 14. veka one su bile veoma raširene na tlu Egipta i Sirije, ali i na Apeninskom poluostrvu. Pojedini naučnici smatraju da je na Istočnom Sredozemlju, gde su nađeni brojni primerci, ova dekoracija direktno preuzeta sa kasnoantčkih modela, nastavljajući da se razvija i tokom srednjeg veka, a odavde izvoženi u Evropu. Međutim, po drugim teorijama se kapljolika dekoracija na tlu Evrope direktno prenela iz rimske u srednjovekovno staklarstvo (Stiaffini 1991, 205-206).

Za još dve boce iz bunara u Crkvi Sv. Tripuna je poreklo diskutabilno, jer se slične mogu naći među staklom sa Bliskog Istoka.

Analogije za sferičnu bočicu iz Kotora (T. V:6) (Крижанац 2001, 40) nalazimo među brojnim toaletnim bočicama iz Nišapura u Persiji (T. V:7), trgovačkim centrom na Putu svile, iz rano islamskog perioda (9 - 11. veka) (Kröger 1995, 70, kat. br. 84). Njihova proizvodnja je bila masovna i bile su veoma zastupljene u svakodnevnom životu, a korišćene su, takodje, za držanje tadasnjeg ajlajnera (eyeliner). Međutim, u nalazu stakla u nubijskom gradu Debeira Vest (Debeira West), koje je većinom izrađeno u Fustatu, ovakve bočice datuju se do 12. veka (Harden 1984, fig. 22,24).

Veća konusna boca, sa dugačkim vratom i razgrnutim obodom (T. V:4), debljih zidova, načinjena od maslinasto-žutog stakla (Крижанац 2001, 35) po formi je veoma slična jednom veoma rasprostranjenom tipu islamskih boca, koje su po pravilu bile ukrašene rezanim ornamentom i proizvođene u dugom vremenskom periodu, od 9. do 13. veka (Lamm 1929-30, Taf. 12/4; Bass 1984, 66; Jenkins 1986, 28). Međutim, u Nišapura su zastupljene i neukrašene boce ovog tipa (T. V:5), koje se datuju nešto ranije, u 9 - 10. vek (Kröger 1995, 70, kat. br. 82, kat.no. 109).

Diskusija

Prilike na Istočnom Mediteranu u periodu od 12. do 14. veka bile su veoma dinamične. U poslednjim decenijama 11. veka, posle bitke kod Mancikerta (1071) na vizantijskoj teritoriji u Maloj Aziji, Turci Seldžuci formiraju Ikonijski sultanat. Krajem ovog veka, nakon Prvog krstaškog rata (1099), na tlu Sirije i Palestine, koje su se nalazile pod vlašću arapske dinastije Fatimida, krstaši osnivaju svoje države. Pod vlast krstaša pao je i Konstantinopolj posle Četvrtog krstaškog rata (1204-1261). Tako su se turski muslimani u Rumskom sultanatu u 12. veku našli između dve hrišćanske sile, Vizantije na zapadu i krstaša na Istoku, dok su se krstaške tvorevine na jugu graničile sa šitskim Fatimidskim kalifatom, čija se vlast u ovom periodu svela samo na Egipat, sa centrom u Kairu. Krajem dvanaestog veka (1171) Saladin, osnivač dinastije Ajubida, je svrgnuo poslednjeg fatimidskog kalifa i zauzeo Egipat, odakle je osvajanjem Jerusalima

započeo sa proterivanjem krstaša iz Svete zemlje i stavio Siriju i Palestinu pod svoju upravu. Ajubidi su vladali Egiptom i Sirijom do sredine 13. veka (1250), kada ih pokoravaju Mameluci koji preuzimaju upravu nad ovom teritorijom, dok njihovu vlast nisu slomile Osmanlije (1517).

Iz ovog perioda o sigurnim vezama Kotora sa Levantom, svedoče nam predmeti koji su sem jedne monete vizantijskog cara Alekseja I (crkva Sv. Mihaila), otkriveni u bunaru Katedrale Sv. Tripuna: vizantijski novci Alekseja I Komnina (1181-1118), jedan vizantijski relikvijar, cilindrične toaletne bočice za držanje crnog pigmenta za uokviravanje očiju (Kohl bottles), novac ikonijaskog sultana Kejkous II (1257-1261) i mamelučkog En-Našira Muhammada I (1310-1341). Za ostale predmete od stakla pomenute u radu se može, takođe, pretpostaviti da su izrađeni u nekoj od radionica na Istočnom Sredozemlju.

Novac cara Alekseja I Komnina nađen u Kotoru kovan je krajem 11. ili početkom 12. veka, tako da on predstavlja svakako najraniju potvrdu o kontaktima sa Vizantijom i njenom prestonicom Konstantinopoljem.

Bronzani, vizantijski relikvijar donet je po svemu sudeći u Kotor iz Jerusalima najverovatnije u vremenu od kraja 11. do poslednjih decenija 12. veka, kada je on pod upravom krstaša.

Tačna mesta proizvodnje toaletnih cilindričnih bočica, ukrašenih emajlom i pozlatom, koje se na osnovu stilskih karakteristika svrstavaju u vizantijsku primenjenu umetnost, nisu poznata, ali se naučnici slažu da su se ona nalazila na Istočnom Mediteranu, tokom 12. i u prvoj polovini 13. veka. Na osnovu analognih primeraka, proizvodnju bar pojedinih bočica iz Kotora, možemo sa dosta sigurnosti vezati za radionice u Fustatu (Stari Kairo). Bilo da su izrađene u Egiptu ili eventualno Siriji, činjenica je da su te vizantijske radionice egzistirale na tlu muslimanskog Ajubidskog kalifata sa radionicama koje su izrađivale islamsko emajlirano staklo, koje je tokom kasnoajubidskog (1169-1260), a posebno mamelučkog (1250-1517) perioda doživelo procvat. Tako postoji mogućnost da je i cilindrična bočica iz Kotora (T.IV:3) od tankog purpurnog stakla ukrašena emajlom bele, sivoplave i crvenkaste boje u vidu arkada, takođe, rad islamskih majstora, jer među vizantijskim bočicama ovog tipa, sem prikaza arkada na jednoj bočici iz Pafosa (Megaw 1968, fig. 4) nema direktnih analogija.

Osim Sirije i Egipta, pojedini naučnici odružuju i Konstantinopolj kao jedan od mogućih centara proizvodnje vizantijskih emajliranih i pozlaćenih staklenih predmeta. Potvrdu za ovu pretpostavku nalazimo u delu *De diversis artibus* nemačkog benediktinca Teofila Prezvitara (Theophilus Presbyter), koji u jednom odeljku svoga rukopisa detaljno opisao vizantijsku tehniku ukrašavanja posuda emajlom i zlatom. Delo je nastalo u periodu između 1100. i 1140. godine, nakon Prvog krstaškog rata, kada su kontakti Evrope i Vizantije postali bliži. Međutim u Konstantinopolju, sem prozorskog stakla bogato ukrašenog emajlom nađenim u dvema vizantijskim crkvama iz 12. veka (Hrista Pantokratora i Hrista

Hore), nema brojnijih nalaza posuda ukrašenih na ovaj način, što dovodi u pitanje ovakvu pretpostavku (Megaw 1971, 134).

Islamske emajlirane luksuzne posude sačuvane u većem broju, za razliku od vizantijskih, postaju predmet interesovanja kako muslimanskih vladara koji ih naručuju za svoje palate (Carboni, Whitehous 2001, 5-8) tako i hrišćana u obližnjim krstaškim državama. Primer su brojni islamski predmeti ukrašeni emajlom nađeni u krstaškom gradu Apoloniji (Jerusalimska kraljevina) koji su do temelja razrušili Mameluci 1263. godine. Iako se za ove predmete ne zna tačno gde su proizvedeni (Egipat ili Sirija) oni svedoče o jakim vezama krstaša i njihovih muslimanskih komšija, uprkos stalnim verskim i političkim konfliktima (Jackson-Tal, Tal 2013, 95). Svedočanstvo da su islamski predmeti bili u upotrebi, bez obzira na religijsku pripadnost, pružaju nam i vizantijski likovni izvori 14. veka, U Crkvi Sv. Dimitrija u Peći na Kosovu iz vremena oko 1345. godine datira freska (T. V:8), na kojoj je u sceni Rođenja Bogorodice oslikan islamski balsamarijum naturalistički predstavljen, ukrašen plavim perjem na mlečnom staklu (ХАН 1977, 220). Putem trgovine, ali i diplomatskim poklonima, ovi umetnički predmeti stizali su i do Evrope (Baumgartner, Krueger 1988, 120-125).

Mesta izrade i datovanje islamskih, toaletnih bočica ukrašenih perjem je, takođe, diskutabilno. Najčešće im se određuje sirijsko ili egipatko poreklo iz vremena od 12. do prve polovine 15. veka. Staklo ukrašeno perjem dostiže vrhunac izrade u islamskom svetu u periodu između 12. i 14. veka, tj. u vreme Ajubida i ranomamelučkog perioda, iako se ono u kontinuitetu proizvodi od ranoislamskog do otomanskog razdoblja (Carboni, Whitehous 2001, 106).

Na osnovu činjenice da su se u Egiptu ove bočice proizvodile i od purpurnog i od plavog stakla, dok je recimo u Hami, u severnoj Siriji, većina predmeta izrađena samo od purpurnog stakla (Shindo 1993, 301), proizvodnja kotorskih bočica se najpre vezuje za egipatske mamelučke staklarske radionice 14. i 15. veka, kako su datovane u Kuseir al-Kadimu (Whitecomb 1983, 103) i u al-Turu, gde su pojedini primerci nađeni i u kasnijim, osmanlijskim slojevima 15. i 16. veka (Shindo 1993, 303).

Osim mogućih trgovačkih kontakata Kotorana sa Egiptom, u pisanim arapskim izvorima sačuvani su pomeni o političkim kontaktima srpske srednjovekovne države, u čijem sastavu se nalazio i Kotor, i Mamelučkog sultanata. Međutim, iako se oni pominju tek od prve polovine 14. veka, postoje indicije da su se oni održavali i tokom druge polovine 13. veka prilikom poseta arhiepiskopa Save II (1264–1271) i Jevstatije I (1279–1286), kao i monaha koje je slala kraljica Jelena Anžujaska, a kasnije i njeni sinovi, kraljevi Stefan Dragutin (1276–1316) i Stefan Uroš II Milutin (1282–1321) na Sinaj i u Jerusalim. Neka od ovih putovanja se gotovo poklapaju sa vremenom kovanja seldžučkih filsova i izradom cilindričnih bočica za mirise nađenih u Kotoru. Diplomatski kontakti srpskih kraljeva sa Mamelučkom državom u prvoj polovini 14. veka, a u vreme

sultana en-Nasir Muhameda I (1293-1349), upućuju na novac, koji je, osim u Kotoru, nađen i u Dubrovniku. Prvi pomen bugarsko-srpskog vladara, verovatno se odnosi na bugarskog cara Ivana Aleksandra (1331-1371), koji je uputio poslanstva 731. hidžretske godine (1330-1331) na egipatski dvor, a ne na srpskog vladara. Interesantni su pomeni darova koje je sultan poklonio poslanstvu: kostim sa predstavama iz lova, zlatni pojas, zlatne kopče, ukrašen mač i pozlaćen sultanski barjak. Međutim, u arapskim izvorima sačuvan je i podatak da je kancelarija ovog istog sultana izdala povelju jednom od srpskih vladara u prvoj polovini 14. veka, koji je imao nameru da poseti Jerusalim i da obezbedi sigurno putovanje na prolasku kroz njegovu zemlju. Sultan en-Nasir je vladao dugo (1293-1341), tako de se pouzdano ne može reći o kojem se srpskom kralju radi. Ali kako se Stefan Uroš II Milutin najviše angažovao na Istoku podigavši i srpski Manastir Svetih Arhanela u Jerusalimu i koji je više puta putovao u inostranstvo radi rešavanja političkih pitanja, moglo bi se pretpostaviti da je on uputio poslanstvo sultanu. Poslednja zabeležena vest o političkim kontaktima Srbije i Mamelučkog sultanata, govori o poseti glasnika kralja Dušana dvoru sultana al-Saliha (1342-1345), en-Nasirovog sina, koji je uz poruku doneo sultanu i brojne poklone: pet jastrebova, pet sokolova, četiri srebrna pehara i ukrašen mač sa dugom drškom (Узелац 2013, 24-31).

Kako su, kada i u kakvim kombinacijama svi ovi predmeti stigli u Kotor, ostaće nepoznanica. Da li je u pitanju samo par ili više kontakata kotorskih, dubrovačkih ili mletačkih trgovaca, koji su se na kotorskim ili stranim brodovima upućivali u egipatske ili pak sirijske luke, ili možda one u rukama krstaša, ili su oni stizali kao pokloni srpskih poslanstava koja su tokom 13. i 14. veka odlazila u Svetu zemlju?

Za Kairo, kuda su svakako morali ići srpski crkveni velikodostojnici u 13. veku i kraljevska poslanstva u 14. veku, radi dozvola za obilazak crkava i manastira u Svetoj zemlji, direktno se vezuju pojedine vizantijske bočice, oslikane emajlom i pozlatom, ali i islamske ukrašene perjem, sa vremenskom distancom do jednog veka, što i nije neobično, jer je Fustat (stari Kairo) bio aktivan u proizvodnji stakla od njegovog osnivanja (7. v.) do 15. veka. Toaletne bočice ukrašene perjem, pod pretpostavkom da su izrađivane tokom 14. i 15. veka, mogle su stići u Kotor sa novcem mamelučkog sultana en-Nasira (1310-1341), koji je, takodje, kovan u Kairu. Za Jerusalim, koji je zasigurno bio jedan od ciljeva srpskih crkvenih velikodostojnika i kraljeva, osim vizantijskog relikvijara iz 12. veka, možda mogu da se vežu i islamske bočice ukrašene perjem, koje su se kasnije, u doba Mameluka proizvodile i u samom svetom gradu (Brosh 2014, 916), mada među publikovanim predmetima nema direktnih analogija kotorskim primercima, sem možda jedne bočice (T. II:5), koja je mogla imati najčešće izrađivan vretenasti oblik i izdužen grlić.

Novci seldžučkog sultana Kejkausa II nađeni u Kotoru, kovani sredinom 13.

veka se vremenski poklapaju sa mogućom izradom i distribucijom u Kotor bočica ukrašenih emajlom i pozlatom. Pretpostavka da su oni istovremeno mogli biti doneti u Kotor, mogla bi se objasniti blizinom Seldžučkog i Ajubidskiog kalifata, čije su se države graničile u severnoj Siriji, gde je ovakvo staklo, pored Egipta, moglo biti izrađivano ili u nekoj seldžučkoj luci na Crnom moru, sa kojom su pored, ili sa Dubrovčanima, možda trgovali i Kotorani. Iako je Katedrala Sv. Tripuna osvećena 1166. godine, nije bila u potpunosti završena do početka 13. veka, a možda i kasnije (Čanak Međić, Čubrović 2010, 48), tako da su bočice ukrašene emajlom i pozlatom u Kotor najverovatnije donete tokom prve polovine ovog veka.

Osnovna namena cilindričnih bočica, koje su veoma raznovrsne po obliku, bila je da se u njima drži crni prah koji se koristio za uokviravanje očiju ili pomade. Međutim, u njima su se u Evropu mogle donositi i svetinje sa hodočašća. Prema verovanju dve islamske pozlaćene i emajlirane posude u Katedrali Sv. Stefana u Beču sadržavale su zemlju koja je bila pomešana sa krvlju pobijene dece u Vitlejemu (Carboni, Whitehous 2001, 8). Da li su kotorske bočice sadržavale slične svetinje, koje su kao posebni darovi poklanjani tek sagrađenoj katedrali, u gradu koji je bio glavna luka srednjovekovne srpske države i odakle su najverovatnije započinjala sva pomenuta daleka prekomorska putovanja.

Trgovinom su islamske bočice putem Sredozemnog mora stizale do Evrope, za šta su potvrda i brojni kotorski primerci. Preko Crvenog mora su izvožene za Daleki istok, na čijim obalama je bila i jedna od usputnih luka Kuseir al-Kadim, a rekom Volgom su otpremane na sever, što pokazuju i nalazi veoma sličnih bočica u Bulgara u srednjovekovnoj povolškoj Bugarskoj, tada u sastavu mongolske države Zlatne Horde. Vladari Zlatne Horde, države koja se graničila sa bugarskom srednjovekovnom državom, sklopili su savez sa Mamelučkim sultanatom, ubrzo nakon njegovog osnivanja, šezdesetih godina 13. veka, kojem je pristupila i Vizantija, nakon što je Konstantinopolj ponovo vraćen pod njenu vlast 1261. godine (Узелац 2013, 28). Razgranata trgovina između ove dve muslimanske moćne države išla je i preko Crnog mora, do čijih luka su, sudeći na osnovu sačuvanih pisanih izvora, plovili i kotorski brodovi. Poznato je da su Dubrovčki trgovci bili prisutni u crnomorskoj luci Mesebriji kod Varne, a plovili su i do severnih i istočnih obala Crnog mora koje su tada bile u sastavu Zlatne Horde (Lučić 1991, 148, 157; Ilkić, Topić 2013, 6), gde je, takođe, mogla da se odvija trgovina staklenim predmetima.

U 13. veku, iako pod različitim vladarima Dubrovnik, koji je pod Mlecima i Kotor, koji je u sastavu Raške, pored povremenih razmirica, imaju bliske političke i trgovačke veze. Godine 1207. sklapaju ugovor po kojem će obe luke biti slobodne i sigurne za oba grada, odakle brodovi mogu neometano da isplovljavaju i uplovljavaju. Iako Kotor u ovom periodu ima razgranatu trgovinu, ona se ne može uporediti sa Dubrovnikom, koji je u to vreme posedovao nadmoćnu trgovačku flotu koja je plovila po celom Sredozemlju (Lučić 1968, 419-420).

Literatura:

1. G. F. Bass 1984., The nature of the Serce Limani Glass, *Journal of Glass Studies* 26, 1984, 64 – 69
2. E. Baumgartner, I. Krueger 1988, *Phönix aus Sand und Asche, Glas des Mittelalters*, Munchen (Bonn-Basel)
3. N. Brosh 2014, Mamluk glass workshops in Jerusalem – Marvered glass, 9th, Caane, Basel, 909-920
4. С.И. Валиулина 2015, Средневековое исламское стекло в Восточной Европе, у: *Стекло Восточной Европы*, Российская академия наук, Институт археологии, Российская академия наук, Санкт-Петербург, 236-262
5. V. Han 1977, Staklo srednjovekovno, *Istorija primenjene umetnosti kod Srba*, tom I, Beograd
6. D. B.Harden 1984, Debeira West, A Medieval Nubian, Town, University of Ghana Expedition to Nubia, Warminster, England
7. M. Ilkić, N. Topić 2013, Dubrovački nalazi Seldžučkog, Ilkhanidskog i Mamelučkog Novca (The Finds of Seljuq, Ilkhanid and Mamluk Coins ijn Dubrovnik, Summary), *Anali Dubrovnika* 51/1, 2013, 1-16.
8. R E. Jackson-Tal, O. Tal 2013, Crusader Glass in Context: The Destruction of Arsuf (Apollonia-Arsuf, Israel), April 1265, *Journal of Glass Studies* 55, 85-100.
9. M. Jenkins 1986, *Islamic Glass. A Brief History*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New York
10. J.Ковачевић 1967, Од доласка Словена до краја XII вијека – Приморске жупе и градови, *Историја Црне Горе* 1, 325 – 332
11. В. Krekić 1961, О најранијим dodirima Dubrovnika s Egiptom i Sirijom, *Zadarska revija* 10/3, 203.
12. М. Крижанац 2001, *Средњовековно стакло из катедрале св. Трипуна у Котору*, Београд: Центар за археолошка истраживања. Филозофски факултет, 25-34
13. М. Križanac 2009-2010, Relikvijar iz katedrale Sv. Tripuna u Kotoru, *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru* LVII-LVIII, 345-350
14. М. Križanac 2010, Novac iz katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (Istarživanja 1987-1989), u: ur. J. Martinović, *Dvanaest vijekova Bokeljske mornarice*, Zornik radova, Kotor, 271-301
15. М. Križanac 2012, The Scent bottles from Kotor, Montenegro, *Annales du 18e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Thessaloniki, 409-413
16. М. Križanac 2015, Vizantijski novac iz katedrale Sv. Tripuna u Kotoru,

- Бока (Херцег Нову) 35, 5-20.
17. M. Križanac i A. Sulejmanagić 2016, Kotorski mamelučki, ikonijски i osmanlijski novac, *Бока (Херцег Нову)* 36, 211-225
 18. M. Križanac 2017, Nalazi novca iz crkava Sv. Ane i Sv. Mihaila u Kotoru (1982-2000), *Бока (Херцег Нову)* 37, 54-86
 19. J. Kröger 1995, *Nishapur; Glass of the Early Islamic Period*, The Metropolitan Museum of Art, New York
 20. R. Kucharczyk 2015, Islamic glass from area U (2012–2013), *Polish Archaeology in the Mediterranean* 24/1 (Research), Polish Centre of Mediterranean Archaeology, University of Warsaw, 73-86
 21. K. J. Lamm 1929 – 1930., *Mittelalterliche Glaser und Steinschnittarbeiten aus dem Nahen Osten*, Berlin
 22. J. Lučić 1968, Pomorsko-trgovački odnosi Dubrovnika i Kotora u XIII stoljeću, *Pomorski zbornik*, knjiga 6, Zadar, 417-454
 23. J. Lučić 1991, Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika na Mediteranu u XIII stoljeću, Dubrovačke teme, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb
 24. N. Luković 1966, Važniji spomenici grada Kotora, *800 godina katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (1166–1966)*, Kotor, 139 – 164
 25. A.H. S. Megaw 1968, More Gilt and Enameld Glass from Cyprus, *Journal of Glass Studies* X, 88-98
 26. A.H. S. Megaw 1971, *A Glass Vessels Formerly Attributed to Syria, in Alasia*, Paris
 27. Ostrogorski 1969, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd
 28. И. Синдик 1950., *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV века*, Београд
 29. Y. Shindo 1993., Islamic Marvered Glass from al-Ṭūr, South Sinai, *Annales du 12e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Amsterdam, 297–305.
 30. D. Stiaffini 1991, Contributo ad una prima sistemazione tipologica dei materiali vitrei medieval, in ed. M. Mendera, *Archeologia e storia della produzione del vetro preindustriale*, Firenze, 177 – 266
 31. S. Carboni, D. Whitehouse 2001, *Glass of the Sultans*, Metropolitan Museum of Art, New York
 32. M. Čanak-Medić. i Z. Čubrović 2010, *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru: istorija, arhitektura, arhitektonska plastika i liturgijski nameštaj*, Kotor.
 33. А. Узелац 2013, Србија и Мамелучки Египат током XIII и XIV века, *Београдски историјски гласник* IV, 23-37
 34. V. Foretić 1980, *Povijest Dubrovnika do 1808*, Matica hrvatska, Zagreb
 35. D. Whitcomb 1983., Islamic Glass from al-Qadim, Egypt, *Journal of Glass Studies* 25, 101 – 108

T. I Vizantijski nalazi iz Kotora:

1. Novac Alekseja I Komnina, - 2. Relikvijar, - 3-5. Toaletne bočice ukrašene emajlom i pozlatom

T. II Islamske toaletne bočice ukrašene perjem:
1, 3-5. Kotor, - 2. Bolgar na Volgi, - 4. Al-Tur, - 6. Korning muzej

T. III *Islamske toaletne bočice ukrašene perjem: Kotor*

T. IV Toaletne bočice:
B K o o , - K o ñ g n u e j

T. V

1. Ikonijski novac iz Kotora, - 2. Mamelučki novac iz Kotora, - 3. Čaša iz Kotora, - 4. Boca iz Kotora, - 5. Boca iz Nišapura, - 6. Toaletna bočica iz Kotora, - 7. Toaletna bočica iz Nišapura, - 8. Freska, crkva Sv. Dimitrija, Peć, Kosovo

Milica KRIŽANAC

MARITIME-TRADE CONTACTS OF KOTOR WITH THE EASTERN MEDITERRANEAN IN THE PERIOD FROM THE 12th TO THE 14th CENTURY

Summary

The connections of Kotor with the Eastern Mediterranean in the period from the 12th to the 14th century, in addition to the sporadic written sources, are to a great extent confirmed by archaeological artefacts found in the churches of St Tripun and St Mihailo. The coins of Byzantine origin are those minted in the time of Alexios I Komnenos (1181-1118) (T. I:1) (Križanac 2015, 204; Križanac 2017, 55-56), bronze reliquary made in the territory of Palestine, that is, most likely in Jerusalem during the 12th century (T. I:2) (Križanac 2009/2010, 345-349) which may have reached Kotor after the first Crusade (1096-1099) when the Christians recaptured the rule of Jerusalem from Seljuk Turks and before it was taken over by the Ayyubids (1187), also three small cylindrical bottles of blue glass decorated with enamel and gilt, in the shape of a locket (T.I: 3-5) dated 12th and the first half of the 13th century.

In St Tripun's Cathedral, besides the three aforementioned yet more 19 small cylindrical bottles were found (II:1, 3-5; III, IV:1, 3-5), served for keeping black powder for eye-lining(Kohl bottles). All the small bottles were produced in Egyptian and Syrian workshops, but they differed because they are decorated with feathers of blue (T.III), purple (T. II:1, 3, 4, 5) and deep green glass (T. IV:1) and certainly belong to the Islamic art of the 14th and the first half of the 15th century. Also the purple small bottle painted with enamel in several colours (T. IV: 3), the small bottle of frosted glass decorated with a blue thread (T. IV: 5) and the small bottles without decoration made of black (T. IV: 4), purple and blue glass most likely can be classified as Islamic art.

The workmanship of the Kotor small blue bottle decorated with lockets presenting the image of an eagle with a snake in its beak (T. I:3) can be directly connected to Egypt because it is exceptionally corresponding to a small bottle found in Fustat (Old Cairo) (Lamm 1929-30, Farbentaf. A/12) considered the workmanship of Byzantine glassmakers. In Fustat (Old Cairo) were also found small bottles decorated with feathers (Shindo1993, Fig. 3:9, 11, 14, 17-23, 24, 25) which according to colour and shape very much look like the Kotor samples. In Egyotian port al –Tur, on Sinai Peninsula fractures of glass decorated with feathers and one whole small bottle of purple glass (Shindo 1993, 297,303, Fig. 7:1) in the layer of 14-15 century (T. II-6), which rather resembles the samples (T. II:3). The fils of sultan en-Nasir Muhammad I (1293 – 1341) (T. V:2) found in

Cairo also confirms that there certainly were contacts between Kotor and Mamluk Egypt. The Egyptian capital must have been visited by all Serbian delegations of major church dignitaries and kings who during the 13th and 14th c. wished to visit the Holy Mountain and therefore needed a permission to travel through the Islamic Levant (Uzelac 2013, 24-31).

Among the Islamic glassware found in the Egyptian port Quseir al Qadim in the 13. layer and possibly the first half of the 14th century there were glasses decorated applications, smallish drops (Whitcomb 1983, Fig. 3: n. o. r.) which also appear in Kotor (T. V:3). Analogies to the spherical small bottle from Kotor (T. V: 6), used as an eyeliner container of that time, (Križanac, 2001, 40) are found in Nishapur in Persia (T V:7) from the early Islamic period (Kröger 1995, 70 Cat. No.84), but also in the Nubian town Debeira West till the 12th century (Harden 1984, Fig. 22, 24). A larger conical bottle with a long neck and recessed rim (T. V:4) (Križanac 2001, 35) is regarding the shape very similar to a much widespread type of Islamic bottles, which were regularly decorated with carved ornaments and produced from the 9th to the 13th century. (Lamm 1929-30, Taf. 12/4; Bass 1984, 66; Jenkins 1986, 28). However, in Nishapur there are bottles of the type without decorations, dated somewhat earlier, in the 9th to the 10th century (Kröger 1995, 70 Cat. No. 82, Cat. No. 109) (T. V:5).

However, direct analogies to several small bottles from Kotor are found in Bolgar (T. II:2), an important trading centre between the Scandinavian North and the Levant, where the finds are dated from the middle 13th century to the middle of the 15th century, when Volga Bulgaria was within the Mongol state of the Golden Horde (Valiulina 2015, 249). The aforesaid state bordered on the Black Sea the Sultante of Iconium from whose territory a fils (T. V:1) of sultan Kaykaus II (1257 -1261), the most early dated find of Islamic origin in Kotor, originates.

Key words: Kotor, Eastern Mediterranean, Egypt, Syria, Byzantine coins, Byzantine reliquary, Byzantine small toilet bottles decorated with enamel and gilt layer, Islamic small toilet bottles decorated with feathers, Seljuk coins, Mamluk coins.